

فصل اول

کلیات

1-1- طرح مسئله

مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در دوران فترت بعد از قتل نادر شاه (1160 ه.ق. / 1747 م.) شاهد یک سلسله تغییر و تحولات سیاسی بودند. به زودی تعدادی از حکومت‌های محلی مستقل و نیمه مستقل در قالب خان‌نشین‌ها، والی‌گری‌ها، سلطان‌نشین‌ها و ملک‌نشین‌های کوچک و بزرگ در این بخش از جغرافیای سیاسی ایران قد برافراشتند.

ضعف حکومت مرکزی در ایران با قدرت‌گیری همسایه شمالی، روسیه، همراه و هم‌زمان بود. روس‌ها میل به گسترش اراضی در سرزمین‌های جنوبی امپراطوری خویش را داشتند و در این بین مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی نیز در مسیر این پیشروی قرار گرفته بودند. هر چند مرگ کاترین دوم در سال 1210 ه.ق. / 1796 م. و به تبع

آن تغییر سیاست‌های کلی دولت روسیه تزاری، و همچنین قدرت‌گیری آقا محمد خان قاجار در ایران، برای مدت کوتاهی مانع از این پیشروی‌ها گشت، اما به زودی بعد از قتل آقا محمد خان و روی کار آمدن فتحعلیشاه و تمایل مجدد روس‌ها به کشورگشایی و جهانگیری، جنگ‌های ایران و روس از سر گرفته شد.

این جنگ‌ها در دو دوره زمانی مجزا صورت پذیرفت و با انعقاد قراردادهای گلستان (1228 ه.ق./1913 م.) و ترکمانچای (1243 ه.ق./1828 م.) حق حاکمیت ایران بر سرزمین‌های شمال رود ارس و از آن جمله مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی ملغی گشت و این سرزمین‌ها جز اراضی دولت روسیه تزاری قرار گرفتند. در تمامی این دوران حکومت‌های محلی منطقه نیز در حالتی برزخی از استقلال طلبی، ایران‌گرایی و روس‌گرایی قرار داشتند.

با استقرار روس‌ها در اراضی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی و بازگشت ثبات بدان، حیات علمی و فرهنگی در آن ادامه یافت و در این میان دانش تاریخ‌نگاری و شاخه محلی این دانش شروع به رشد کرد. مورخان محلی نگار این دوران در زمره مورخان محلی نگار دنیای قدیم قرار داشتند و بسان دیگر همکاران ایرانی خود، تحت تأثیر عواملی چون حب الوطن، رقابت‌های قبیله‌ای، تشویق دوستان و حکمرانان به جمع‌آوری اخبار و اطلاعات محلی پرداختند. چنین وضعیتی در ایالاتی که در آن اقوام مسیحی نیز می‌زیستند بیش از سایر نواحی بود. در این آثار موضوعات منفرد و مستقلی چون مسائل سیاسی و نظامی، جغرافیای تاریخی، طبیعی و انسانی، سرگذشت رجال و مشاهیر، حیات عمرانی و مدنی مورد بررسی قرار می‌گرفت. گذشته‌گرایی از ویژگی‌های این دسته از تواریخ محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی محسوب می‌شد و تأثیرش در این آثار بیشتر رو به گذشته بود. در این آثار نگاه مورخ و دایره مخاطبان، محلی و محدود است. مورخ معمولاً از اهالی محلی است و اغلب از ادیبان، مذهبیون و دیوانیان منطقه به شمار می‌رود. بنابراین از دوره مذکور می‌توان تحت عنوان سنت¹ قدیم تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی یاد کرد.

به نظر می‌رسد اوایل قرن 20 م. دوران گذار از تاریخ‌نگاری محلی قدیم به تاریخ‌نگاری محلی جدید در مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی می‌باشد. در این دوران اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی در منطقه مورد بحث به گونه‌ای رقم خورد که این اراضی در قالب جمهوری نوبنیاد آذربایجان استقلال یافت و این بار زمینه برای ظهور آثار محلی متفاوت فراهم شد. این دوره گذار توسط مورخانی رقم خورد که بیشتر تازه کار و غیرحرفه‌ای بودند.

1. واژه سنت در این پژوهش ترجمه واژه انگلیسی «Tradition» و مترادف با واژگان شیوه و روش می‌باشد.

گرایش و تمایل در این آثار رو به حال (دنیای معاصر) و آینده است. نگاه مورخ و خوانندگان او فراتر از دایره محدود محلی می‌باشد. آرا و اندیشه‌های نوین دنیای آن روزگار، چون دموکراسی، ناسیونالیسم، سوسیالیسم در ایجاد انگیزه در این مورخان بی‌تأثیر نبوده است.

این جریان در سال‌های 1337-1338 ه.ق. / 1920-1918 م. (دوران جمهوری نخست آذربایجان) و سال‌های نخست استیلای شوروی بر این اراضی و ایجاد جمهوری کمونیستی سوسیالیستی آذربایجان شوروی تداوم یافت. در دهه سوم قرن 20 م. و با تأسیس رشته تاریخ در آکادمی علوم جمهوری آذربایجان، مطالعات تاریخ‌نگاری در شاخه‌های مختلف این دانش به صورت علمی صورت پذیرفت و در این بین گروهی از مورخان دانشگاهی به سوی تاریخ محلی گرایش یافتند.

به زودی آثار محلی توسط این گروه از مورخان در موضوعات محلی مختلف نگاشته شد که البته این جریان از سنت محلی نگاری شوروی نیز تأثیر پذیرفته بود. اتفاقاً همین رویکرد باعث شد تا توجه به اقشار کم‌تر مورد توجه قرار گرفته پیکره جامعه (فعا،ه همرم، توده‌ها) بیشتر شود. آثار پدید آمده در این دوران ضمن بهره‌مندی از اصول علمی تاریخ‌نگاری، از لحاظ موضوع و محتوا بیشتر در عرض می‌باشد.¹

دهه پایانی این قرن نیز با استقلال جمهوری آذربایجان از اتحاد جماهیر شوروی و بحران قریب‌البعث رو به رو شد. در این برهه محلی نگاری با رویکردی همگرایانه و با تشابه میان مناطق محلی و دولت ملی شکل یافت.

این پژوهش بر آن است تا با شناسایی منابع تاریخ‌نگاری محلی مسلمانان در مناطق قفقاز جنوبی در سده‌های 19 و 20 م.، به بررسی سنت قدیم و جدید تاریخ‌نگاری محلی در محدوده مکانی و زمانی مذکور بپردازد. بررسی تداوم سنت تاریخ‌نگاری محلی ایرانی - اسلامی، غربی و روسی در این منطقه و تأثیرپذیری تاریخ‌نگاران محلی آن از جریان‌های سیاسی حاکم از دیگر اهداف این پژوهش به شمار می‌آید.

1. در این گونه تاریخ‌نگاری‌ها، مورخ محلی موضوع یا موضوعات خاصی را در یک مقطع زمانی مشخص از شهر و روستای خود مورد بررسی قرار می‌دهد. نگاه وی میکرو است و مسائل پیرامون را زیر ذره بین قرار می‌دهد تا از چگونگی ظهور و افول، رشد و نمو، تغییر و تحول، تداوم و انقطاع رویدادها و یا پدیده‌های جامعه اطلاع یابد. در این صورت محدوده فعالیت مورخ بیشتر اجتماعی و اقتصادی است، هر چند می‌تواند سیاسی هم باشد. اما تلاش است که زوایای ناپیدا و پنهان جامعه را نشان دهد و اهمیت وجودی آنها و یا تأثیرات سوء آنها را بازگوید (نورانی، 1390: 5).

جدول 1-1- تفاوت‌ها و تمایزات سنت قدیم و جدید تاریخ‌نگاری محلی (نوارنی، 1390: 4)

سنت قدیم تاریخ‌نگاری محلی	سنت جدید تاریخ‌نگاری محلی
زمینه‌ها و انگیزه‌های نگارش رشد شهرها و نواحی، علاقه شخصی و علمی، تشویق دوستان یا حکمرانان، رقابت‌های مذهبی، شهری، عشیره‌ای و حزبی، شعوبه‌گرایی، کسب ثواب و اجر اخروی، ملاحظات فقهی و دینی (کلامی)، علاقه به شهر و دیار، جمع کردن اخبار و اطلاعات در مورد شهر	زمینه‌ها و انگیزه‌های نگارش رشد اندیشه دموکراسی، علایق شخصی، تشویق دوستان، رجال، دستگاه‌های دولتی، احزاب و سازمان‌های مردم نهاد، رقابت‌های فرهنگی شهرها، کسب افتخارات شهری و ملی، ملاحظات سیاسی و اجتماعی، وطن‌پرستی، مشارکت اجتماعی
موضوعات جنس موضوعات منفرد و مستقل اقليم و جغرافیای شهرها، عجایب و راه‌ها، سرگذشت‌نامه‌های رجال سیاسی، دیوانیان، قنات، اهل محل و غربا، زندگی شعرا، محدثان و فقیهان، طبقات صوفیه، اصناف و محلات، امور حکمرانی (سیاست)، تاریخ سیاسی، فرهنگ و اخلاق، خانواده، شهر و شهرنشینی	موضوعات جنس موضوعات میدانی و اندامواره‌ای آموزشی، اجتماعی، اداری، دینی، اقتصاد و معیشت، کشاورزی و زمینداری، اصناف و صنعت، تجارت، امنیت، بهداشت و تغذیه، خانواده، سیاست و قانونگذاری، شهر و شهرسازی، فرهنگ و هنر، قضای
فلسفه، روش و کارکرد واگرایی و تمایز بیشتر با شیب گذشته‌گرایی زیاد؛ از دوره‌های اسطوره‌ای (روش شناسی طولی) ارتقاء اخلاقی، اغناء احساسات محلی در ابعاد مختلف	فلسفه، روش و کارکرد همگرایی و تشابه بیشتر با شیب گذشته‌گرایی کم؛ معاصرکاری (روش شناسی عرضی) مشارکت در امر توسعه در سطوح مختلف
نویسندگان مورخان محلی و از رجال دینی شهر، مستوفیان، الزاماً اهل محل	نویسندگان مورخان، مورخان حرفه‌ای و آماورها، الزاماً نه اهل محل
نگاه و چشم‌انداز نگاه محلی ترکیبی با فولکلور	نگاه و چشم‌انداز نگاه محلی متمايز از فولکلور
خوانندگان دایره محدود خوانندگان	خوانندگان دایره وسیع، متنوع و متفاوت خوانندگان
منابع نقل قول، مشاهده، تواریخ عمومی، اسناد دیوانی	منابع مشاهده (تحقیقات میدانی)، تاریخ شفاهی ¹ ، منابع آرشیوی، روزنامه‌ها

1. تاریخ شفاهی به عنوان یک روش و فن در تاریخ‌نگاری زاینده عصر روشنگری و پیدایش و ظهور رشته‌های علمی چون جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی است که برای اولین بار در سال 1327 ه.ش. / 1948 م. توسط پروفیسور آلن نونیز (Alen Nevins) در دانشگاه کلمبیا پایه‌گذاری شد و با استفاده از ضبط صوت اولین طرح در زمینه تاریخ شفاهی را با هدف گردآوری خاطرات سیاسی گروهی از شخصیت‌های سیاسی به اتمام رسانید. اصطلاح تاریخ شفاهی یا Oral history از این زمان متداول و رایج شد. تاریخ شفاهی در واقع مجموعه گفتگوها با افراد مطلع است که منجر به تولید اطلاعاتی می‌شود که بر اساس خاطره فرد مصاحبه‌شونده، در قالب کلمات شفاهی بیان و ضبط می‌گردد. استخراج و ثبت این گفتگوها (صدای گذشته) و به بیان دیگر ریختن اصوات مختلف در قالب واژه‌های نوشتاری، کاری است که در مرحله نخست تاریخ‌نگاری شفاهی صورت می‌گیرد (احمدی، 1386، 32، 33؛ نورانی، 1385: 148، 149).

1-2- پرسش‌ها

- 1- سنت قدیم و جدید تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در کدام برهه از تاریخ این سرزمین ظهور کرد؟
- 2- سنت قدیم تاریخ‌نگاری محلی در مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در دوره مورد بحث از چه لحاظ تحت تأثیر سنت‌های تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی بوده است؟
- 3- تعدد و اهمیت حوادث و رویدادهای تاریخی در دوره مورد بحث چه تأثیری بر روند تاریخ‌نگاری محلی در این منطقه داشته است؟
- 4- چرا دولت روسیه نیازی از تاریخ‌نگاری محلی در منطقه مورد بحث حمایت می‌کرد؟

1-3- فرضیه‌ها

- 1- فروپاشی نظام تزاری پایان سنت قدیم و آغاز سنت جدید محلی نگاری در این منطقه به شمار می‌آید.
- 2- بسیاری از منابع مربوط به سنت قدیم تاریخ‌نگاری محلی در مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در دوره زمانی مورد بحث از لحاظ زبان و قالب و محتوا به تقلید از آثار تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی نگاشته شده‌اند.
- 3- تعدد و اهمیت حوادث و رویدادهای تاریخی در سده‌های 19 و 20م در مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی یکی از عوامل شکل‌گیری تاریخ‌نگاری محلی این منطقه محسوب می‌گردد.
- 4- دولت روسیه تزاری جهت مرتفع ساختن نیازهای اطلاعاتی خویش به صورت مستقیم و غیرمستقیم از تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در قرن 19م. حمایت می‌نمود.

1-4- زمین‌ها و پیشینه پژوهش

تا کنون اثر جامعی در موضوع مورد پژوهش در ایران و جمهوری آذربایجان نوشته نشده است. تنها تعداد معدودی از کتب و مقالات علمی گوشه‌ای از این موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند که این تحقیقات از جامعیت کافی برخوردار نمی‌باشند. از جمله این آثار می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت:

”Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar“ (منابع تاریخ آذربایجان):

سلیمان علی بارلی، پژوهشگر تاریخ جمهوری آذربایجان، در این اثر، منابع تاریخ‌نگاری این جمهوری را مورد مطالعه قرار داده است. کتاب مذکور از چهار فصل تحت عنوان تاریخ قدیم آذربایجان تا قرن 4م، منابع تاریخی آذربایجان در قرن 12-4م، منابع تاریخی آذربایجان در قرون 18-13م. و اسناد قرن 19م. تشکیل شده است.

در یکی از بخش‌های فصل سوم کتاب، سه مورد از منابع تاریخ‌نگاری محلی مسلمان نشین‌های قفقاز جنوبی شامل «قرباغ‌نامه» میرزا آدی گوزل بیگ، «تاریخ قرباغ» میرزا جمال جوانشیر قرباغی و «تاریخ مختصر خان‌های شکی» کریم آقا فاتح، بررسی شده است. این بررسی شامل شناخت مورخ و شرح مختصر محتوای آثار می‌شود. علاوه بر این بخش‌هایی از منابع مذکور عیناً در این کتاب انعکاس یافته است. این مطالب چیزی جز گردآوری داده‌های تاریخی و اقتباس از منابع تحقیقاتی نمی‌باشد. علی‌یاری را این بخش از کتاب به صورت کامل از مقدمه‌های علمی محققان و پژوهشگرانی بهره برده است که پیش از او اقدام به تصحیح، ترجمه و انتشار سه اثر فوق نموده‌اند.

بنا بر نظر مؤلف این منابع در زمره «میراث تاریخ‌نگاری آذربایجان» قرار می‌گیرد. انتخاب این عنوان از خاستگاه قومی مورخان و محدوده مکانی پژوهش ایشان نشأت می‌گیرد. چرا که همگی ایشان دارای خاستگاه آذری هستند و به پژوهش در اراضی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی (جمهوری آذربایجان) پرداخته‌اند.

”Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi“

(قرباغ‌نامه‌ها منابعی برای شناخت تاریخ آذربایجان):

یونس حسین‌اف، پژوهشگر تاریخ جمهوری آذربایجان، در این اثر تعدادی از منابع تاریخ‌نگاری مرتبط با تاریخ محلی قرباغ را مورد بررسی قرار داده است. منابع مورد مطالعه وی، همان آثاری هستند که در قالب

مجموعه «قرباغ نامه‌ها» در جمهوری آذربایجان به چاپ رسیده‌اند.¹ هر چند گردآوردندگان این مجموعه، آثار مذکور را از لحاظ قالب و محتوا، آثاری یک دست تصور کرده‌اند، اما حقیقت امر این است که این آثار کاملاً همگون نمی‌باشند. برخی از آن‌ها چون «تاریخ صافی» میرزا یوسف قرباغی و «گلستان ارم» عباسقلی آقا باکیخانوف² در زمره تاریخ‌های محلی شهری - ولایتی قرباغ جای نمی‌گیرند و از لحاظ محتوا، جزئی از تاریخ‌های محلی فراولایتی قفقاز محسوب می‌شوند. برخی نیز مانند «تاریخ شهر شوشی» حسن اخفا علیزاده، متفاوت با سایر منابع موجود در این مجموعه، به سنت قدیم تاریخ‌نگاری محلی قرباغ مربوط نمی‌شود و جزئی از منابع سنت جدید تاریخ‌نگاری محلی قرباغ به حساب می‌آید. حسین اف نیز مانند بسیاری از محققان جمهوری آذربایجان ابتدا گردآوردگان مجموعه «قرباغ نامه‌ها» را تکرار کرده و با یک دست انگاشتن این آثار به مطالعه و بررسی آنها پرداخته است.

مؤلف در فصل نخست کتاب، قرباغ نامه‌های مذکور را از منظر منبع‌شناسی بررسی کرده است. در فصل دوم و سوم، مسائل داخلی و خارجی، خان‌نشین قرباغ بر مبنای اطلاعات مندرج در این منابع تدوین شده است. هدف مورخ از نگارش این دو فصل، شرح جزئیات این آثار با دیدی انتقادی و تطبیقی می‌باشد. نویسنده در این اثر با رویکردی همگرایانه، تاریخ‌های محلی قرباغ را به چشم پازل‌هایی نگریسته است که با قرار گرفتن در کنار همدیگر به تاریخ ملی جمهوری آذربایجان می‌انجامد.

«Şəkinin tarixi qaynaqlarda» (تاریخ شکی در منابع):

عدالت طاهرزاده، پژوهشگر تاریخ جمهوری آذربایجان، در این اثر ضمن گردآوری تاریخ‌های محلی ولایت شکی در قرون 19 و 20 م، شامل «تاریخ مختصر خان‌های شکی» کریم آفانجیح. «در بیان احوالات سلسله خوانین سلف شکی» حاجی سید عبدالحمید افندی، «معلومات مختصر درباره تاریخ حکمرانی در قضای شکی» میرعباس میرباقرزاده و «شکی در گذشته و حال» علی اشرف کریم‌اف، به نقد و بررسی هر یک از این آثار پرداخته است. همچنین در این کتاب، تاریخ حوادث مهم مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در سده‌های 18 و 19 م.

1. مجموعه «قرباغ نامه‌ها» شامل آثار ذیل می‌باشد: «قرباغ نامه» میرزا آدی گوزل بیگ، «تاریخ قرباغ» میرزا جمال جوانشیر قرباغی، «درباره وضعیت سیاسی خان‌نشین قرباغ در سال‌های 1805-1747» احمد بیگ جوانشیر، «تاریخ صافی» میرزا یوسف قرباغی، «کتاب تاریخ قرباغ» میرمهدی خزانی، «حکومت پناه خان و ابراهیم خان در ولایت قرباغ» رضاقلی بیگ، «تاریخ جدید قرباغ» میرزا رحیم فنا، «احوال قرباغ» بهارلی، «تاریخ شهر شوشی» حسن اخفا علیزاده، «کیفیت و اوضاع قدیم و جدید ولایت قرباغ، اکثر وقایع و حکایات ایام حکومت پناه خان، ابراهیم خان و مهدیقلی خان» حسنعلی قرداداغی و فصل پنجم «گلستان ارم» عباسقلی آقا باکیخانوف.

با تأکید بر حوادث ولایت شکی و نمونه اشعار شعرای قدیم و جدید در موضوع شهر و ولایت شکی آورده شده است.

این اثر به دلیل ارائه منابع تاریخ‌نگاری محلی شکی که برخی از این منابع تنها در قالب نسخ خطی و چاپی کم‌یاب بوده‌اند، و همچنین تلاش محقق در راستای ارائه زندگی‌نامه مورخان محلی‌نگار شکی و توصیف و تحلیل منابع ایشان بسیار ارزشمند و مغتنم می‌باشد.

“Mir Mehdi Xəzəninin kitabı-tarixi-Qarabağ əsərinin öyrənməsi və tədqiqi tarixindən” (شناخت و بررسی کتاب تاریخ قراباغ میر مهدی خزانلی):

سامیر حسن‌اف، پژوهشگر تاریخ جمهوری آذربایجان، در این اثر به معرفی کتاب تاریخ قراباغ میر مهدی خزانلی پرداخته و اهمیت این اثر را در راستای شناخت تاریخ منطقه قراباغ را مورد بررسی قرار داده است. مؤلف در این مقاله سعی کرده تا به پیشینه پژوهش در این عرصه بپردازد و استقلال این اثر از «قراباغ‌نامه» میرزا آدی‌گوزل و «تاریخ قراباغ» میرزا جمال جوانشیر قراباغی را به اثبات برساند. وی با رویکردی همگرایانه به شرح محتوای «کتاب تاریخ قراباغ» پرداخته و مطالب مندرج در آن را دلیلی بر هویت آذربایجانی منطقه قراباغ قلمداد کرده و ادعاهای ارمنه در این خصوص را مردود دانسته است.

حسن‌اف در نگارش این مقاله از تعداد محدودی از منابع رهاخذ تاریخ‌نگاری، شامل چندین قراباغ‌نامه و تعدادی منبع تحقیقاتی روسی، استفاده کرده است. چنین استنادات محدودی از سوی محققان جمهوری آذربایجان که امکان دسترسی ایشان به طیف وسیعی از منابع و مآخذ مرتبط با تاریخ منطقه وجود دارد به هیچ وجه قابل قبول نیست.

«گذری بر اندیشه‌ها و آثار عباسقلی آقا قدسی (باکیخانوف)»:

رحیم رئیس‌نیا، پژوهشگر تاریخ آذربایجان، در این مقاله به معرفی عباسقلی آقا باکیخانوف و آثار و اندیشه‌های وی پرداخته است. نگارنده بحث را با توصیف فضای تاریخی حاکم بر خان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در اواخر قرن 18 م. و اوایل قرن 19 م. آغاز کرده است. در این بین تأکید عمده وی بر خان‌نشین باکو بوده است. دلیل این تأکید، انتساب باکیخانوف به شاخه‌ای از خاندان خوانین باکو می‌باشد. در ادامه، مقاله حول موضوع

زندگی و آثار باکیخانوف تداوم یافته است. در پایان نیز کتاب «گلستان ارم» باکیخانوف به صورت مجزا و به شکلی نسبتاً مفصل معرفی شده است.

هر چند مورخ در عنوان مقاله مدعی است که سعی در شناسایی اندیشه‌ها و آثار باکیخانوف دارد، اما او از میان تمام آثار باکیخانوف تنها به بررسی نسبتاً مفصل و نه کامل «گلستان ارم» بسنده کرده و بدین ترتیب از بررسی عمیق سایر آثار باکیخانوف که بخش اعظمی از افکار و اندیشه‌های او در قالب آن انعکاس یافته، غفلت نموده است. این در حالی است که موضوعات فرعی و نه چندان مرتبط با عنوان مقاله، چون نقش باکیخانوف در مصادره کتاب‌های بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بخش قابل توجهی از متن مقاله را اشغال کرده است. در کل تسلط کامل رنيس زار تاريخ منطقه و بهره‌مندی او از منابع و مآخذ معتبر تاریخ‌نگاری ایران و جمهوری آذربایجان در نگارش این مقاله قابل ستایش است.

«نقد و بررسی قراباغ نامه‌ها»:

الخان قلی‌یف، محقق تاریخ جمهوری آذربایجان، در این مقاله اطلاعاتی در خصوص سه اثر تاریخ‌نگاری محلی منطقه قراباغ شامل قراباغ‌نامه‌های میرزا آدی گوزل بیگ، میرزا جمال جوانشیر قراباغی و احمد بیگ جوانشیر و ترجمه حال مورخان این آثار ارائه داده است. قلی‌یف با نگارش پانوشته‌هایی به توضیح برخی از اعلام و اصطلاحات ناآشنا و نامفهوم برای مخاطبان فارسی‌زبان پرداخته است.

هر چند داده‌های مذکور به دلیل تازگی داشتن برای مخاطب فارسی‌زبان در آن دوره زمانی بسیار مغتنم بوده است، اما حقیقت امر این است که این مقاله چیزی بیش از ترجمه مقدمه موجود در جلد نخست مجموعه «قراباغ نامه‌ها» نیست.

«تاریخ قراباغ و ترجمه انگلیسی آن»:

حسین احمدی، محقق عرصه مطالعات قفقاز، در این مقاله به معرفی نسخه‌های مختلف «تاریخ قراباغ» میرزا جمال جوانشیر قراباغی، نقد و بررسی آن و شرح سرگذشت مورخ پرداخته است. مطالعه تطبیقی «تاریخ قراباغ» میرزا جمال با «قراباغ نامه» میرزا آدی گوزل بیگ بخش دیگری از این پژوهش می‌باشد. مؤلف در ادامه این مقاله

ضمن معرفی ترجمه انگلیسی «تاریخ قراباغ»، کاستی‌های جرج بورنوتیان¹ در ترجمه این اثر را گوشزد نموده است.

احمدی در نگارش این مقاله دچار اشتباهات فاحشی شده است. برای نمونه وی از کتابی تحت عنوان «قراباغ‌نامه‌کر» اثر میرزا آدی گوزل بیگ یاد می‌کند. این در حالی است که عنوان کتاب این مورخ تاریخ محلی قراباغ، «قراباغ‌نامه» می‌باشد و عبارت «قراباغ‌نامه‌کر» (قراباغ‌نامه‌ها) در ادبیات علمی جمهوری آذربایجان برای نامیدن طیف وسیعی از منابع تاریخ محلی قراباغ در قرن 19م. کاربرد دارد. نویسنده متأثر از برخی از منابع کم‌اعتبار و با نادیده گرفتن اطلاعات موجود در قراباغ‌نامه‌های معتبر، از پناه خان، مؤسس خان‌نشین قراباغ، با عنوان «جارجی» یاد کرده است. احمدی در این مقاله خود را مقید و موظف به ارائه استنادات نکرده و در اغلب موارد تخصصی‌ترین اطلاعات تاریخی بدون ارجاع به منبع و مأخذ مشخصی بیان شده است.

1-5- معرفی و نقد گزیده منابع

به دلیل نقد و بررسی کامل منابع تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در سه فصل آتی پژوهش حاضر، از تکرار مجدد آن در این بخش صرف نظر شده و در این مجال تنها تعدادی از منابع ثانویه به کار رفته در این تحقیق، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. این منابع را می‌توان در چند دسته شامل آثار تاریخ‌نگاری، جغرافیایی، دانشنامه‌ای، فهرست‌نویسی و کتاب‌شناسی تقسیم‌بندی کرد.

در این بین منابع تاریخ‌نگاری از اهمیت بالایی برخوردار می‌باشند که از جمله مهم‌ترین این آثار می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

“Azərbaycan tarixi” (تاریخ آذربایجان):

مجموعه هفت جلدی «تاریخ آذربایجان»، تاریخ رسمی جمهوری آذربایجان و انعکاس‌گر دیدگاه رسمی این دولت نسبت به گذشته تاریخی‌اش می‌باشد. مورخان انستیتو تاریخ عباسقلی آقا باکیخانوف، آکادمی علوم

1 . George A. Bournoutian

جمهوری آذربایجان، در این اثر تاریخ این سرزمین را از کهن‌ترین ادوار تا سال 1381 ه.ش. / 2002 م. مورد بررسی قرار داده‌اند.

در جلد نخست این کتاب، به موضوع تاریخ جمهوری آذربایجان از آغاز تا ربع نخست قرن 3م. در قالب فصولی چون آذربایجان در عصر حجر، آذربایجان در عصر برنز، نخستین دولت‌ها در اراضی آذربایجان و اراضی آذربایجان در دوران هلنیسم پرداخته شده است. مورخان جهت نگارش مطالب این جلد از کتاب، از منابع باستان‌شناسی و کتیبه‌های تاریخی بهره برده‌اند.

در جلد دوم این اثر، تاریخ جمهوری آذربایجان از قرن 3م. تا ربع نخست قرن 13م. مورد پژوهش قرار گرفته است. در این جلد حوادث سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این اراضی در دوران ساسانیان، تسلط اعراب مسلمان، حکومت‌های فئودالی عهد خلافت اسلامی، سلجوقیان و اتابکان آذربایجان بررسی شده است.

در جلد سوم کتاب، تاریخ اراضی جمهور آذربایجان، از قرن 13م. تا قرن 18م. در دوران حکومت‌های مغولان، ترکمانان و صفویه مورد بررسی قرار گرفته است. در این اثر تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هر دوره با استناد به منابع دست اول تاریخی بازسازی شده است.

جلد چهارم این کتاب به حوادث قرن 19م. و استیلا اراضی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی (جمهوری آذربایجان کنونی) توسط دولت روسیه مربوط می‌شود. در جلد پنجم کتاب «جمهوری آذربایجان»، حوادث سال‌های 1900-1920م. مورد مطالعه واقع شده است. در این جلد، از اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی منطقه در اوایل قرن 20م.، خصوصاً از رویداد بسیار مهم ظهور و سقوط جمهوری نخست آذربایجان در سال‌های 1918-1920م. سخن به میان آمده است.

جلد ششم این کتاب به رخداد‌های سال‌های 1920-1941م. یعنی نخستین دهه‌های برقراری نظام شورایی در جمهوری آذربایجان اختصاص دارد. نگارندگان کتاب، در نگارش این جلد بر اسناد آرشیوی و مطبوعات ادواری تکیه کرده‌اند.

جلد پایانی کتاب «تاریخ آذربایجان» از سه بخش تشکیل شده است. فصل نخست از این کتاب به تاریخ جمهوری آذربایجان در دوران جنگ جهانی دوم اختصاص دارد. در فصل دوم به حوادث بعد از جنگ جهانی دوم تا استقلال جمهوری آذربایجان از اتحاد جماهیر شوروی پرداخته شده و بر پیشرفت‌های اقتصادی و فرهنگی

دهه‌های 70 و 80 و بیداری ملی اواخر دهه 80 قرن 20م. تأکید شده است. در فصل پایانی کتاب نیز از سال‌های بعد از استقلال جمهوری آذربایجان تا سال 2004م. سخن به میان آمده است.

وجود ده‌ها تصویر از آثار، ابنیه، اسناد، شخصیت‌ها، حوادث تاریخی و همچنین گنجینه شدن تعداد قابل توجهی جدول، شجره خاندان‌های حکومتی و نقشه تاریخی در پایان هر یک از 7 مجلد این کتاب را باید از نقاط قوت این اثر قلمداد کرد. این تصاویر امکان درک بیشتر و بهتر مطالب متن کتاب را فراهم می‌سازند.

مجلدات مختلف این اثر از لحاظ اطلاعات منسجم کتاب‌شناسی مربوط به منابع تاریخ‌نگاری پیش از سده‌های 19 و 20م. و برخی از اطلاعات مربوط به حیات مورخان محلی‌نگار دوره زمانی مورد پژوهش بسیار مغتنم می‌باشند. همچنان جهت بازسازی پیشینه تاریخی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی از اطلاعات موجود در آن استفاده شده است. بهره‌مندی از اطلاعات این مجموعه با رویکردی انتقادی صورت گرفته و برخی از گرایش‌های موجود در آن نقد شده است.

”Tarixi və daş-karguzarlıq sənədləri“ (یادداشت تاریخی - اسناد کارگزاری):

این اثر به همت وزارت تحصیل و انستیتو مسائل آموزشی دانشگاه دولتی باکو ترتیب یافته و در آن تعدادی از اسناد تاریخی و معاصر مربوط به مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی، در سده‌های 19 و 20م. و جمهوری آذربایجان انتخاب، بازخوانی و ارائه شده است. اثر مذکور برای تطبیق این اسناد با سواد موجود در برخی از منابع تاریخ‌نگاری محلی این منطقه کاربرد دارد. در این بین رونوشت معاملاً، اتی چون کورک چای، گلستان و ترکمانچای موجود در این مجموعه، بسیار مفید و مورد استفاده واقع شده است.

دسته دیگری از منابع مورد استفاده، منابع جغرافیایی می‌باشند که از مهم‌ترین این منابع می‌توان به موارد ذیل

اشاره داشت:

”Azərbaycanın tarixi coğrafiyası“ (جغرافیای تاریخی آذربایجان):

این کتاب بخشی از جزوه درسی احمد ذکی ولدی طوغان، عالم برجسته ترک، در نیمه نخست قرن 20م. در دانشگاه استانبول می‌باشد که در آن به شرح و معرفی جغرافیای تاریخی اراضی جمهوری آذربایجان، با تکیه

بر ولایت شیروان (باکو، ارش، شکی و زاقاتالا) پرداخته شده است و بعضاً اطلاعات ارزشمندی در خصوص آثار تاریخی نگاری محلی، خصوصاً «تاریخ مختصر خان‌های شکی»، اثر کریم آقا فاتح مهم است.

«Azərbaycanın tarixi coğrafiyası» (جغرافیای تاریخی آذربایجان):

واقف پیری‌یف، در این اثر با تکیه بر ده‌ها منبع و مأخذ تاریخی و جغرافیایی، اطلاعات جامعی در خصوص جغرافیای تاریخی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی ارائه کرده است. نویسنده این کتاب را جهت تدریس در مراکز آموزش عالی جمهوری آذربایجان تدوین نموده است. وجود نقشه‌ها و جداول مختلف در جای جای کتاب، در راستای درک بیشتر مخاطبان مفید و سودمند واقع شده است. بخشی از اطلاعات مورد نیاز در خصوص تاریخ و جغرافیای مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی، با دیدی انتقادی نسبت به برخی از آرا و نظرات مؤلف، از این اثر اقتباس شده است.

فرهنگ‌ها، دانشنامه‌ها و دایره‌المعارف‌ها از دیگر منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر است. از جمله مهم‌ترین این آثار می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

«قاموس الاعلام»:

این دایره‌المعارف جامع تاریخی در قرن 19 م. توسط شهس‌الدین سامی (1322-1266 ه.ق. / 1904-1850 م.)، محقق برجسته اواخر عثمانی، به زبان ترکی عثمانی نگاشته شده است. سامی این اثر 6 جلدی را در سال‌های 1316-1306 ه.ق. / 1899-1889 م. نوشت و منتشر ساخت.

نگارش این کتاب با دوران سلطنت سلطان عبدالحمید دوم عثمانی (1327-1293 ه.ق. / 1909-1876 م.) و رواج اندیشه اتحاد اسلام مصادف بود. از این رو نگارنده در گزینش مداخل بر سرزمین‌های اسلامی الویت داد و در این بین تعداد قابل توجهی از مداخل این دایره‌المعارف 6 جلدی در ارتباط با تاریخ و جغرافیای مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی تدوین شد. در مداخل جغرافیایی این دایره‌المعارف، اطلاعات ارزشمندی و کم‌نظیری در خصوص تاریخ، جغرافیای تاریخی، جغرافیای طبیعی، وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، جمعیت و ترکیب قومی-مذهبی هر یک از شهرها و ولایت‌های مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی ارائه شده است.

این اثر تحت تأثیر دوره نگارش و شخصیت علمی نگارنده، به دور از هر گونه گرایش‌های ملی‌گرایانه نوشته شده و از این رو بسیار ارزشمند و قابل اعتماد می‌باشد. سامی به دلیل تسلط بر السنه ثلاثه جهان اسلام، عربی، فارسی و ترکی و هم چنین آشنایی با زبان‌های مهم اروپایی چون یونانی، فرانسه و ایتالیایی توانست در نگارش این اثر از منابع و مآخذ معتبر شرقی و غربی بهره ببرد.

”Azərbaycan sovet ensiklopediyası“ (دایره‌المعارف شوروی آذربایجان):

این اثر در مجلدات ده‌گانه و در فاصله سال‌های 1976-1987 م. منتشر شده است و رسمی‌ترین دایره‌المعارف جمهوری آذربایجان در دوران حکومت شوروی به شمار می‌آید.

دایره‌المعارف نگاری یکی از خصوصیت‌های علمی دوران شوروی به شمار می‌آید که این روند علاوه بر جمهوری آذربایجان در سایر - جمهوری‌ها و مناطق تحت استیلای این حکومت رواج داشت. به نحوی که دایره‌المعارف شوروی اوکراین در 7 جلد، بلاروس در 12 جلد، لتونی در 11 جلد، لیتوانی در 13 جلد، سیبری در 4 جلد، ارمنستان در 13 جلد، گرجستان در 12 جلد، قزاقستان در 10 جلد، قرقیزستان در 6 جلد، ازبکستان در 14 جلد و تاجیکستان در 8 جلد نگاشته شد.

در مداخل مختلف دایره‌المعارف شوروی آذربایجان اطلاعاتی در خصوص ترجمه حال و حیات علمی بسیاری از مورخان محلی نگار منطقه ارائه شده است. از آنجایی که دایره‌المعارف مذکور در دوران شوروی نوشته شده، به موضوعات تاریخی از دیدگاه سوسیالیستی نگریسته است.

”Azərbaycan xalq cümhuriyyəti ansiklopediyası“ (دایره‌المعارف جمهوری

خلق آذربایجان):

این دایره‌المعارف دو جلدی حاوی اطلاعات تخصصی در خصوص تاریخ جمهوری نخست آذربایجان در سال‌های 1337-1338 ه.ق. / 1918-1920 م. می‌باشد. داده‌های تاریخی موجود در این اثر برای شناخت تاریخ نخستین تجربه جمهوریت در مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی و همچنین مورخان و آثار تاریخ‌نگاری محلی مرتبط با این دوران اهمیت دارد. دوره زمانی مورد پژوهش در این دایره‌المعارف یکی از مهم‌ترین ادوار رشد ناسیونالیسم در جمهوری آذربایجان به شمار می‌آید و ریشه‌های ملی‌گرایی کنونی این جمهوری در آن دوران قرار دارد. از این رو در جمهوری آذربایجان حساسیت ویژه‌ای نسبت پژوهش‌های تاریخی مربوط به این برهه

زمانی وجود دارد. از این رو با در نظر گرفتن تمامی این شرایط، مطالب مندرج در این دایره‌المعارف بسیار محطاطانه و با دیدی انتقادی مورد استفاده قرار گرفته است.

“Naxçıvan ensiklopediyası” (دایره‌المعارف نخجوان):

این دایره‌المعارف دو جلدی که به همت شعبه نخجوان آکادمی علوم جمهوری آذربایجان نگاشته شده دارای مداخلی مرتبط با جمهوری خودمختار نخجوان به عنوان بخشی از مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی است. از این رو از اطلاعات موجود در این اثر در بازسازی قسمتی از گذشته تاریخی این بخش از مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی بهره رده شده است. در استفاده از این داده‌ها جهت‌گیری‌های احتمالی گردآوردگان این دایره‌المعارف مدنظر قرار گرفته و هر یک از این مطالب با رویکردی کاملاً انتقادی مورد استفاده قرار گرفته است.

هر چند نگارندگان این اثر در نگارش مداخل مختلف این دایره‌المعارف اغلب به منابع دست دوم و تحقیقی مراجعه کرده‌اند و در بسیاری از این موارد تنها به ارائه مطلب از یک کتاب بسنده نموده‌اند، اما گردآوری تمامی اطلاعات محلی در خصوص یک عرصه محلی در قالب یک دایره‌المعارف امر بسیار ارزشمندی است که می‌تواند راهنمایی برای پژوهشگران تاریخ محلی آن منطقه و الگویی برای خلق آثاری از این دست باشد.

“Məktəblinin tarix lüğəti” (فرهنگ تاریخی مدرسه):

رئوف ملک‌اف و نظامی ابراهیم‌اف دو تن از متخصصان و پژوهشگران عرصه تاریخ و آموزش در تدوین این اثر شرکت نموده‌اند. این کتاب یکی از نخستین فرهنگ‌های تاریخی جمهوری آذربایجان به شمار می‌آید که در آن صدها نام، واژه و اصطلاح تخصصی تاریخ شرح داده شده است. هر چند توضیحات موجود برای هر یک از واژگان و اصطلاحات مذکور بسیار مختصر و موجز می‌باشد و همچنین از بررسی طیف وسیعی از این لغات و اصطلاحات غفلت شده است، با این احوال همین داده‌های اندک و مختصر در پژوهش‌های مرتبط با تاریخ جمهوری آذربایجان و از آن جمله پژوهش حاضر بسیار کاربرد دارد.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (فرهنگ زبان ترکی آذربایجانی):

این کتاب 4 جلدی یکی از جامع‌ترین کتب فرهنگ لغت ترکی آذربایجانی است که در آن علاوه بر لغات ترکی آذربایجانی، بسیاری از لغات و اصطلاحات خارجی پر کاربرد در این زبان توضیح داده شده است. لغاتی که بسیاری از آن‌ها در منابع تاریخ‌نگاری محلی نیز به کار رفته‌اند و درک مفهوم آن بدون بهره‌مندی از این اثر

غیر ممکن به نظر می‌رسد. در بین شرح و توضیح مفهوم اصطلاحات روسی در ادبیات ترکی آذربایجانی بسیار سودمند و مغتنم است.

با عنایت به ماهیت منبع شناسانه این پژوهش، منابع فهرست‌نویسی و کتابشناسی نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

«XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı» (نسخ خطی آذربایجان در قرن نوزدهم):

این اثر توسط نازلم یارمحمداف نوشته شده و به همت انستیتو نسخ خطی محمد فضولی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان انتشار یافته است. در فصول مقدماتی اثر مذکور موضوعاتی چون اوضاع اجتماعی و فرهنگی جمهوری آذربایجان در قرن 19م. به عنوان بستر مکانی و زمانی ظهور نسخ خطی و همچنین خصوصیات این نسخ از لحاظ کاغذ، مرکب، خط، تثبیتات و جلد مورد بررسی قرار گرفته است. در ادامه نسخ خطی موجود در آرشیوهای انستیتو نسخ خطی جمهوری آذربایجان در سه بخش نسخ ترکی، فارسی و عربی معرفی شده است. در این بین تعداد قابل توجهی از کتب تاریخ محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی به چشم می‌خورد که شناخت و معرفی آن برای پژوهش حاضر بسیار مفید و سودمند باشد. بهره‌مندی نویسنده از ده‌ها کتاب ترکی آذربایجانی، ترکی عثمانی، فارسی، عربی، انگلیسی و روسی بر این اثر افزوده است.

«فهرست نسخه‌های خطی فارسی در انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان»
(فهرست نامگو):

محمد عادل‌اف در این اثر به ارائه فهرستی از نسخ خطی موجود در انستیتو نسخ خطی محمد فضولی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان پرداخته است. تعداد قابل توجهی از نسخ مربوط به آثار تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در قرن 19م. و اوایل قرن 20م. در این فهرست‌نامه معرفی شده است.

«Qarabağ bibliografiya» (کتاب شناسی قراباغ):

این کتاب به همت انستیتو نسخ خطی محمد فضولی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان تدوین شده است. در این اثر فهرستی از نسخ خطی، اسناد و مدارک رسمی و کتاب‌ها و مطبوعات مرتبط با قراباغ تا سال

1380 ه.ش. / 2001 م. ارائه شده است. آفرینش چنین آثاری را باید در چارچوب سیاست‌های کلی جمهوری آذربایجان در راستای تقویت حق حاکمیت بر اراضی مورد مناقشه قراباغ کوهستانی قلمداد کرد. خصوصاً اینکه کتاب‌های فهرست‌نویسی زمینه‌آشنایی محققان با دامنه وسیعی از منابع را فراهم می‌کنند و بدین ترتیب امکان خلق آثاری با کیفیت و کمیت بیشتر را میسر می‌سازند. منابع تاریخ‌نگاری محلی قراباغ، بخش قابل توجهی از آثار معرفی شده در این فهرست را تشکیل می‌دهند. بدین دلیل، کتاب مذکور برای پژوهش حاضر سودمند و مفید می‌باشد.

”Əski çap kitabları kataloqu: fars dilli kitablar“ (کاتالوگ کتب چاپ قدیم):

کتب فارسی زبان:

در این اثر فهرستی از کتب فارسی چاپ قدیم، شامل کتب چاپ سنگی و سربی موجود در انستیتو نسخ خطی محمد فضولی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان مربوط به سال‌های 1309 ه.ش. - 1287 ه.ق. / 1930-1870 م. ارائه شده است. مختصر بودن توضیحات هر کتاب و بسنده کردن تدوین‌گران به عنوان اثر، مؤلف، تاریخ و محل نشر، تعداد صفحات، نوع چاپ و شماره نگهداری، موجب شده تا مخاطب اطلاعات بسیار اندکی از این آثار را کسب کند و تنها راه کسب آگاهی‌های بیشتر درباره ماهیت آن مراجعه مستقیم به مجموعه محل نگهداری باشد که این امر برای پژوهشگران خارج از جمهوری آذربایجان سخت و دشوار است.

هر چند عنوان هر کتاب و نویسنده علاوه بر زبان و رسم‌الخط رسمی ترکی آذربایجانی به زبان و رسم‌الخط رسمی فارسی نوشته شده، اما عدم آشنایی کامل نگارندگان با زبان فارسی، باعث به وجود آمدن اغلاط فاحش املائی شده است. شایان ذکر است که در این فهرست برخی از تاریخ‌های محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی و یا سایر آثار مورخان محلی‌نگار این منطقه موجود می‌باشد.

در پژوهش حاضر حدود 20 اثر از سنت قدیم و 20 اثر از سنت جدید تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی در سده‌های 19 و 20 م. مورد مطالعه قرار گرفته است. همچنین حدود 4 اثر از مهم‌ترین آثار تاریخ‌نگاری ملی دوره گذار بررسی شده است. در این مجال فهرستی از مشخصات کلی این آثار ارائه می‌شود:

جدول 1-2- فهرست منابع سنت قدیم تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی

عنوان اثر	مؤلف	نوع اثر	جغرافیای مورد مطالعه
گلستان ارم	عباسقلی آقا باکیخانوف	محلی فراولایتی	قفقاز جنوبی
تاریخ صافی	میرزا یوسف قراباغی	محلی فراولایتی	قفقاز جنوبی
شکرنامه شاهنشاهی	بهمن میرزا قاجار	محلی فراولایتی	قفقاز جنوبی
قراباغ‌نامه	میرزا آدی گوزل بیگ	محلی شهری-ولایتی	آران
تاریخ قراباغ	میرزا جمال جوانشیر	محلی شهری-ولایتی	آران
کتاب تاریخ قراباغ	میر مهدی خزانی	محلی شهری-ولایتی	آران
درباره وضعیت سیاسی خان‌نشین قراباغ در سال‌های 1747-1805	احمد بیگ جوانشیر	محلی شهری-ولایتی	آران
حکومت پناه خان و ابراهیم خان در ولایت قراباغ	رضا قلی بیگ وزیراف	محلی شهری-ولایتی	آران
کیفیت و اوضاع قدیم و جدید ولایت قراباغ، اکثر وقایع و حکایات ایام حکومت ابراهیم خان و مهدیقلی خان	حسستعلی آقا خان قراداغی اقتباس‌گر: محمد قراداغی	محلی شهری-ولایتی	آران
احوال قراباغ	محمد بهارلی	محلی شهری-ولایتی	آران
تذکره نواب	میر محسن نواب	محلی شهری-ولایتی	آران
ریاض العاشقین	محمد مجتهدزاده قراباغی	محلی شهری-ولایتی	آران
تاریخ جدید قراباغ	سرور احمد فنا	محلی شهری-ولایتی	آران
تاریخ گنججه	شیخ ابراهیم قلی گنججی	محلی شهری-ولایتی	آران
ملوک خمس	هاکوب ملیک‌هاکوپیان	محلی شهری-ولایتی	آران
تاریخ مختصر خان‌های شکی	کریم آقا فاتح	محلی شهری-ولایتی	شیروان
در بیان احوالات و سلسله خواتین سلف شکی	حاجی سید عبدالحمید افندی	محلی شهری-ولایتی	شیروان
در بندنامه جدید	میرزا حیدر وزیراف	محلی شهری-ولایتی	شیروان
اخبار نامه	میرزا احمد میرزا خداوردی اوغلی	محلی شهری-ولایتی	طالش
تذکره سعیدیه	سعید بن کاظم بیگ برادگاهی	محلی شهرنشین	طالش

جدول 1-3- فهرست منابع تاریخ‌نگاری دوره گذار مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی

عنوان اثر	مؤلف	نوع اثر	جغرافیای مورد مطالعه
معلومات تاریخی، ادبی و سیاسی درباره آذربایجان	عادل خان زیاد خان	ملی	جمهوری آذربایجان
آذربایجان تاریخی، جغرافیایی و اقتصادی	یوسف بیگ وزیر چمن زمینلی	ملی	جمهوری آذربایجان
سیاوش عصرمان	محمد امین رسول‌زاده	ملی	جمهوری آذربایجان
جمهوری آذربایجان، چگونگی شکل‌گیری و وضعیت کنونی آن	محمد امین رسول‌زاده	ملی	جمهوری آذربایجان

جدول 1-4- فهرست منابع سنت جدید تاریخ‌نگاری محلی مسلمان‌نشین‌های قفقاز جنوبی

عنوان اثر	مؤلف	نوع اثر	جغرافیای مطالعه
تاریخ شهر شوشی	حسن اخفا علیزاده	محلی شهری و ولایتی	آران
سیری در گذشته قراباغ	رشید گویوش‌اف	محلی شهری و ولایتی	آران
قراباغ در چشم‌انداز تاریخ	عبدالاحد بهراد	محلی شهری و ولایتی	آران
حوادث زنگه‌زور	صبح‌الدین ائل‌اوغلو	محلی شهری و ولایتی	آران
بورچالی تجزیه شده و یا نتیجه تلخ جنگ 1918 م. ارمنستان - گرجستان	شورالدین محمدلی	محلی شهری و ولایتی	آران
جریان‌های قومی و روابط بین اقوام در بورچالی (قرن 19 و 20 م.)	محمد شامی اوغلو	محلی شهری و ولایتی	آران
خان‌نشین نخجوان	زاد علی‌یف، میر عبدالله علی‌یف	محلی شهری و ولایتی	آران
درباره تاریخ جمهوری خودمختار نخجوان	سعید سادق‌اف	محلی شهری و ولایتی	آران
شکی در گذشته و حال	علی اسماعیل‌اف (اسماعیل‌اف)	محلی شهری و ولایتی	شیروان
معلومات مختصر درباره تاریخ حکمرانی در قضای شکی	میرعباس میرباقرزاد	محلی شهری و ولایتی	شیروان
خان‌نشین شکی	محمود اسماعیل، مایا باقراوا	محلی شهری و ولایتی	شیروان
باکوی قدیم	حسینقلی سراسکی	محلی شهری و ولایتی	شیروان
شنیده‌هایم، خواننده‌هایم، دیده‌هایم	مناف سلیمانوف	محلی شهری و ولایتی	شیروان
تاریخ شهر باکو	سارا آشوریگی	محلی شهری و ولایتی	شیروان
باکو و باکویی‌ها	قلمان ایلیکین	محلی شهری و ولایتی	شیروان
لنکران زنده در خاطراتم	اسحاق آخوندوف	محلی شهری و ولایتی	طالش
نگاهی به گذشته طالش	فریدون اسداف	محلی شهری و ولایتی	طالش
مشاهیر طالش	علی عبدلی	محلی شهری و ولایتی	طالش
تاریخ روستای خیرخاتالا و شجره‌نامه خاندان‌های آن	عدالت طاهرزاده	محلی روستایی	شیروان
کورده‌خانی	جاسم مختاراف، حاجی سلطان علیزاده	محلی روستایی	شیروان